

मार्क्स आणि बुद्ध

प्रस्तुत लेखात मार्क्सचे जीवनविचार व त्याचे बुद्धाच्या विचारविश्वाशी नाते कोणते आहे हे स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केला आहे. भारतीय तत्त्वचित्तनात परलोकासंबंधीच्या तत्त्वज्ञानाचा फार मोठा भाग असला तरी त्यामध्ये अल्पप्रमाणात का होईना जीवनाचा मानसशास्त्रीय दृष्टीनेही विचार केलेला आढळतो. बुद्धाच्या शिकवणुकीत या मानसशास्त्रीय दृष्टीस विशेष महत्त्व आहे.

याउलट मार्क्स पूर्णपणे भौतिकवादी आहे. तो विरोधविकासवादाच्या सिद्धांताद्वारे मानवजातीच्या धार्मिक तत्त्वज्ञानात बदल घडवून आणु इच्छितो. दोघांमधील ही तफावत स्पष्ट करणे हाही या लेखाचा उद्देश आहे.

या जगात प्रत्येक वस्तूच्या विरोधी वस्तु अस्तित्वात असते. जर का वस्तूला वाद म्हटले व विरोधी वस्तूला प्रतिवाद तर ह्या दोनही वस्तू मिळून तिसरी वस्तू उत्पन्न होईल. तिला संवाद असे म्हणता येईल. संवादात 'वाद' व 'प्रतिवाद' या दोन्हींच्या विशेषतेचा समन्वय झालेला असतो. समन्वयाबरोबर या दोन्हींचे अतिक्रमणही झालेले असते व नवीन वस्तू निर्माण होते. परंतु मग हा संवादच वाद बनतो व त्याच्याशी संघर्ष करण्यासाठी कोठून तरी प्रतिवाद येऊन त्याच्याशी संघर्ष करतो व मग नवीन संवाद उत्पन्न होतो. हा संवाद पहिल्यापेक्षा श्रेष्ठ असतो, या प्रमाणे संसार चालत आहे व प्रगती होत आहे.

विरोधविकासवादाचा वरील सिद्धांत प्रथम हिंगेल यांनी मांडला. त्याने त्याद्वारे आध्यात्मिक विकास कसा होत आहे हे दर्शविले होते. मार्क्सने हिंगेलचा आध्यात्मिक विचार नाकारून विरोधविकासवाद वेगळ्या पद्धतीने मांडला. मार्क्सने उत्पादनशक्ती व उत्पादनसंबंध ह्यांना इतिहासाचा आधार मानून द्वंद्ववादाची व्याख्या केली. उत्पादनशक्तीची विशेषता ही की ती सतत वदलत असते. याचे

कारण है आहे की उत्पादनाच्या साधनात सतत प्रगती होत असते. पण उत्पादन-संबंध म्हणजे सामंत व शेतकरी किंवा भांडवलदार व मजूर यांचा संबंध. तो द्वुत-गतीने बदलत नाही तर जवळ जवळ स्थिर असतो. म्हणून या दोघात संघर्ष होतो व नवीन समाजव्यवस्था निर्माण होते. मार्क्सने या प्रमाणे वर्गवाद स्वाभाविक असून ते ऐतिहासिक तथ्य आहे असे मानले. इतकेच नव्हे तर तो शास्त्रशुद्ध असून त्याच्याआधारे भाकित करता येते असेही मानले.

मार्क्सने हा विरोधविकासाचा सिद्धान्त युरोपमधील काही देशांतील परिस्थितींवै निरीक्षण करून मांडलेला दिसतो. आपल्या या अभ्यासातून त्याने असे एक निष्कर्ष काढला की भांडवलशाही राष्ट्रात अंतर्विरोध निर्माण होऊन क्रांती होईल. इंग्लंडसारख्या उद्योगप्रधान भांडवलशाही राष्ट्रात ह्या अंतर्गत विरोधामुळे ही क्रांती प्रथम होईल व तेथील भांडवलशाही कोलमडून पडेल, असे त्याते वर्तविले होते. पण मार्क्सच्या म्हणण्याप्रमाणे ही क्रांती प्रथम उद्योगप्रधान देशात घडून आली नाही, तर रशियासारख्या मागास देशात घडून आली व ती लेनिनमुळे घडून आली. ही घटना फार बोलकी आहे. या घटनेचा विचार केल्यास व्यक्तीच्या कर्तृत्वाला क्रांती घडवून आणण्यामध्ये किती महस्वाचे स्थान असू शकते हे स्पष्ट होते. क्रांती भौतिक परिस्थितीमुळे घडून येऊ शकते हे जेवढे खरे तितकेच विशिष्ट कल्पनांमुळे व व्यक्तीच्या कर्तृत्वामुळेही ती घडत असते, हेही खरे आहे. ह्या घटनेमुळे भौतिक विरोधविकासाचे तत्व विश्वसनीय नाही हे उघड झाले आहे.

येथे काही लोक असे म्हणतील की विरोधविकासाचे तत्व निश्चितच नियतिवादी आहे. ते इतिहासने चूक ठरविले असे म्हणणे बरोबर नाही. मार्क्सने भांडवलशाहीचा विकास होत जाईल तसतशी मजुरांची स्थिती अनुकंपनीय होत जाईल असे म्हटले होते व आता पश्चिम युरोपात मजुरांची स्थिती पूर्वीपक्षाही वरी आहे. हे सर्व खरे आहे. पण मार्क्सचा सिद्धांत शुद्ध भांडवलशाहीसंबंधीचा होता. युरोपात भांडवलशाहीचा विकास झाला, त्या बरोबरच ट्रेड युनियनचाही विकास झाला व ह्या व इतर घटनांमुळे भांडवलशाहीची कल्पना तिच्या शुद्ध स्वरूपांत न राहाता तिचा आराखडा धूसर झाला. भांडवलशाही तिच्या शुद्ध स्वरूपांत टिकून राहिली असती तर विरोधविकासाचे तत्व बरोबर आहे हे दाखवून देता आले असते. विरोधकांचे हे म्हणणे योग्य आहे असे आपास प्रथमदर्शनी वाटते. पण अधिक विचार केल्यास ते टिकू शकत नाही, हे तेहाच आढळून येते. कोणत्याही तत्त्वाचा रिक्त जागेत विचार करून भागत नाही. मानवी जीवनात कोणतेही तत्व त्याच्या विशुद्ध स्वरूपात वेगळे करता येत नाही. इतर घटकांचा त्याच्यावर परिणाम होतच असतो. तत्त्वाचा विचार करताना हच्या सर्व बाबी लक्षात घ्याव्या लागतात. जीवन गतिशील

आहे. गतिशील जीवनात यांत्रिक कार्यकारणसंबंध अशी वस्तू असू शकत नाही म्हणून आजची परिस्थिती लक्षात घेऊन केलेले भाकित पुरे तंतोतंत खरे ठरेल असे मानणे बरोबर नसते.

मार्क्स पूर्णतः भौतिकवादी आहे, ऐहिक जीवनापेक्षा वेगळे असे आध्यात्मिक जीवन असूच शकत नाही असा त्याचा विश्वास आहे. आपला भौतिकवाद तो ऐतिहासिक भौतिकवादाच्या भाषेत मांडतो. त्याच्या दृष्टीने सर्व सामाजिक परिवर्तन व राजकीय क्रांत्या यांची अंतिमची कारणे माणसाच्या मेंद्रूत किंवा त्याच्या शासन व न्याय या संबंधीच्या अंतदृष्टीत सापडत नाहीत. ती वस्तूचे उत्पादन व वितरण यांच्या पद्धतीत सापडतात. ही कारणे तत्त्वज्ञानात सापडत नाहीत तर ती प्रत्येक वैशिष्ट्यपूर्ण कालखंडाच्या आर्थिक व्यवस्थेमध्ये सापडतात. मार्क्सच्या या तत्त्वानुसार समाजात परिवर्तन घडवून आणण्यास कारणीभूत होणारे संघर्ष हे कोणत्याही माणसाच्या मेंद्रूतील संघर्ष नसतात. मानवी इच्छा व विचार यांनी हे संघर्ष निर्माण होत नाहीत. हे संघर्ष आपल्या बाहेर असतात. याच्याच जोडीला मार्क्सने दुसरे एक तत्त्व घोषित केले आहे. ते म्हणजे कोणत्याही समाजात सांस्कृतिक जीवन व त्यांतील नैतिक धार्मिक, कायदेविषयक, सौन्दर्यविषयक संस्थेच्या निर्मितीस कारण होणारे निरनिराळे घटक त्या समाजाच्या मूलभूत आर्थिक रचनेमुळे निर्माण होणारे जोडघटक होत. त्याच्या दृष्टीने सर्व माणसे अर्थाच्या प्रवाहात सापडलेली असून त्याच्याशिवाय त्याला इतर गती कधीच प्राप्त होऊ शकत नाही.

मार्क्सचा दृष्टिकोण अशा रीतीने अर्थकेंद्रित असून मानसशास्त्रीय दृष्टिकोणाहून तो वेगळा आहे. मानसशास्त्रीय दृष्टिकोनातून विचार केल्यास मनुष्य अर्थाच्या प्रवाहात परित झाला आहे असे दिसत असले तरी माणसामध्ये आढळणाऱ्या क्रियाशक्ती खोलवर रुजलेल्या असतात. त्या केवळ अर्थासंबंधीच्या नसतात. प्रत्येक माणसाला अपूर्णतेची जाणीव असते म्हणून आपण आहो त्यापेक्षा कोणीतरी मोठे व्हावे; आपली सत्ता दुसऱ्यावर असावी असे वाटत असते. ही सत्ता राजकीय आर्थिक, धार्मिक किंवा अन्य प्रकारची असू शकते. माणूस संग्रहपर आहे. ही सत्ता-प्राप्तीची व संग्रहपरतेची वृत्ती सर्वच माणसांमध्ये आढळते. याच कारणामुळे विशिष्ट गटाच्या हाती सत्ता प्राप्त झाली म्हणजे तो गट दुसऱ्यावर सत्ता गाजवतो. समाजामध्ये प्रचलित असलेली हुंडापद्धती व तज्जन्य छळ व भांडवलशाही राष्ट्रात होणारा मजुरांचा छळ ह्या दोन्हीमध्ये हीच संग्रहपर वृत्ती क्रियाशील असते. पुरुषांचा स्त्रियांवरील अधिकार व मालकाचा मजुरावरील अधिकार यांत मानसशास्त्रीय दृष्टीने फरक नाही. या दोन्हीमध्ये मनुष्याची तृष्णा हा सामायिक घटक आहे. म्हणून माणसामधील तृष्णा व संग्रहपरता जर कमी होऊ शकली तर

हुंडापद्धती बंद होऊन स्त्री-पुरुष यांचे संबंध सुधारतील व मजूर-मालक यांच्या-मधीलही तेढ कमी होईल.

मार्क्संच्या दृष्टीने समाज गुलामगिरी, सामंतशाही व भांडवलशाही अशा निरनिराळ्या टप्प्यांमधून प्रवास करतो. त्याचे कारण उत्पादनाच्या पद्धतीत बदल होतो हे आहे. सामाजिक बदलाचे हे बाह्यकारण झाले. पण याचा अधिक खोलवर विचार केल्यास हे बदल केवळ बाह्य कारणामुळे झाले नसून मनुष्याच्या दृष्टिकोनात फरक झाल्यामुळेही झाले आहेत, असे आढळून येईल.

समाजात परिवर्तन घडवून आणण्यास कारणीमूळ होणारे संघर्ष कोणत्याही माणसाच्या मनातील संघर्ष नसतात, ते वस्तुच्या निर्मितीच्या पद्धतीत बदल घडून आल्यामुळे निर्माण होतात, हे खरे असले तरी वस्तूच्या निर्मितीच्या पद्धतीत बदल आपोआप घडून येत नाहीत, त्याला माणसाची बुद्धी व त्याची तृष्णा काही प्रमाणात कारणीमूळ होत असते हेही खरे आहे. पुन: वस्तूच्या निर्मितीच्या पद्धतीत बदल झाल्याने निर्माण होणारा संघर्ष माणसाच्या मनातील संघर्ष नसतो, तो वस्तुनिष्ठ असून आपल्याबाहेर असतो, असे म्हणणे अंशतःच वरोबर आहे. ह्या संघर्षाचा आपल्या मनाशी अगदीच संबंध नसतो असे नाही. मनुष्य हा संघर्ष अखंडपणे टिकून राहावा असे इच्छित नाही. ह्या संघर्षाचे संवेदनशील मनावर परिणाम होतात. म्हणूनच ह्या बाह्य संघर्षामुळे लोकांचा जो छळ होतो तो नाहीसा करण्याकरिता समाजात परिवर्तन घडून आणले पाहिजे असा विचार ते करू शकतात.

बुद्धाने स्वावलंबनावर भर देऊन ईश्वर आत्मा इ. संकल्पनांना आपल्या शिकवणुकीत स्थान दिले नाही. बुद्धाची शिकवण समजून घेऊन ज्यांना आपल्या विचारात मुस्पष्टता निर्माण करता आली असे लोक स्वतःच्या आधारासाठी ईश्वरावर अवलंबून राहात नाहीत. पण ज्यांना ह्या विचाराचे मर्म ओळखता आले नाही त्यांनी ईश्वराची कल्पना त्यागली असली तरी त्यांनी बुद्धालाच आपल्या जीवनात ईश्वराप्रमाणे महत्त्व देणे सुरु केले. हीच गोष्ट मार्क्सवाद्यांच्या बाबतीत आढळून येते. मार्क्सवाद्यांनी ईश्वर व आत्मा इत्यादी कल्पनांचे उच्चाटन केले असले तरी ते मार्क्सलाच ईश्वरासमान मानतात. त्याच्या शब्दाला वेदाप्रमाणे महत्त्व देतात. यावरून सर्वसामान्य मनुष्य हा परावलंबी असतो हे जसे स्पष्ट होते तसेच एखादे तत्त्व केवळ बाह्यत: लादले गेले म्हणजे व्यक्तीचा विकास होतो ही कल्पना चुकीची आहे, हेही अगदी स्पष्ट होते:

मार्क्सवादाच्या तुलनेत बुद्धविचाराचे महत्त्व कमी लेखण्याचा जो प्रयत्न होतो, त्याचे एक कारण बुद्धाच्या धर्माविषयीचे अनाकलन वा चुकीचे आकलन हेही संभवते. बुद्धधर्म हा मानवातावादी धर्म आहे. पण त्याच्या तत्त्वाचे आकलन सर्वसामान्य

व्यक्तीस सहजासहजी होत नाही. याचे कारण बुद्धधर्म हा मानसशास्त्रीय असून आत्मपरीक्षणावर भर देणारा आहे. मनुष्याचा आंतरिक विकास होऊ शकतो हे तत्त्व सर्वच धर्मांना मान्य असले तरी बुद्धधर्मात त्याला विशेष महत्त्व आहे. ही आंतरिक विकासाची क्रिया निसर्गानुसारी असून मनुष्य जेव्हा तृष्णेमुळे दुःख निर्माण होते हे लक्षात घेतो, म्हणजे तृष्णेची प्रक्रिया समजून घेतो तेव्हाच त्याचा आंतरिक विकास होऊ शकतो. आपण तृष्णायुक्त माणसास सामान्य मनुष्य समजतो, पण धर्मच्या दृष्टिकोनातून विचार केल्यास हा मनुष्य अपूर्ण असतो. त्याच्यामध्ये तृष्णाक्षय जस-जसा होत जातो तसेतसा तो पूर्णविस्थेकडे वाटचाल करू लागतो.

बुद्धाची शिक्वण वैयक्तिक अभ्युदयासाठी असून तिच्यात समाजपरिवर्तनाच्या दृष्टीने उपयुक्त असे काहीच नाही, असे समजप्पात येते. ही टीका केवळ अन्यधर्मी करतात असे नसून बुद्धधर्माय लोकही याच प्रकारची टीका करताना दिसतात. याचे एक महत्त्वाचे कारण म्हणजे बुद्धाच्या असंख्य अनुयायांनी ही शिक्वण तिच्या खन्या स्वरूपात समजून ने घेता ती संन्यासपर असून मनुष्याला समाजविनम्रवृ बनविणारी आहे, असा समज करून घेतला व तिच्या सामाजिक अंगाचा विचारच केला नाही. ह्या वैगुण्याचे दुसरे कारण असे दिसते की वैयक्तिक नीती व सामाजिक परिवर्तन याचा निकटचा संबंध आहे, समाज व्यक्तींचा बनलेला असतो व व्यक्तींत आमूलांग बदल झाला तर समाजही बदलतो, ही गोष्ट प्राचीनांनी पुरतेपणी लक्षात घेतली नाही. समाज ही स्वतंत्र सेंट्रिय (organic) संस्था आहे व मनुष्याने नेहमीच तिच्या अंकित राहिले पाहिजे अशी भूमिका प्राचीनकालापासून स्वीकारली गेली. प्राचीनकाली मानवी अभ्युदयाचे कर्ममार्ग व कर्मसंन्यासमार्ग असे दोन यांत्रिक मार्ग असून मनुष्याने कोणत्यातरी एका मार्गाचा अवलंब केला तरच त्याचा अभ्युदय होतो असा समज दृढ असल्यामुळेही असे घडले असावे.

पुनः बुद्धाने आपली शिक्वण सामान्य माणसाला जशी दिली त्यापेक्षा अध्यात्मात प्रेगत झालेल्यांना वेगळ्या स्वरूपात दिली ही गोष्टही आपण लक्षात घेतली पाहिजे. सामान्य माणसाला दिलेली शिक्वण मुख्यतः नीतितत्त्वांच्या स्वरूपात आहे. त्यामुळे जीवनातील कार्यकारणसंबंधाचे ज्ञान होत नाही व जीवन गतिशील आहे याचाही बोध होत नाही. येथे मुख्यतः बाह्य शिस्तीवर भर दिला आहे. यापेक्षा ज्या शिक्वणुकीद्वारे जीवनाच्या गतिमानतेचे दर्शन होते ती शिक्वण काही सर्वांना दिली नाही किंवा सर्वांना ती समजलीच नाही. सामान्य माणसाला दिलेली शिक्वण त्यांनी बुद्धाला प्रमाण मानून स्वीकारली व ज्यांना बुद्धाच्या कार्यकारणसिद्धांताचे मर्म समजले त्यांनी ती शिक्वण समाजाच्या प्रश्नाला लागू करण्याचा प्रयत्न केला नाही. त्यामुळे बुद्धधर्म हा केवळ धार्मिक विश्वासाच्या स्वरूपात राहिला. तो जीवनाचे

गुंतागुंतीचे प्रश्न सोडवू शकला नाही.

पण समाजात चालू असलेल्या विविध प्रकारच्या छळांचे कारण व्यक्तीच्या तृष्णेमध्ये असून तृष्णा नष्ट झाल्याने ते प्रश्नही नष्ट होतात हे ज्याच्या लक्षात आले त्याला बुद्धाचे सिद्धांत सामाजिक प्रश्न सोडविष्ण्यासाठी सहज लागू करता येतील. अलिकडील काठात या प्रकारचा अन्पसा पण महत्त्वाचा प्रयत्न धर्मानन्द कोसंबी यांनी केला होता हे त्यांच्या 'हिंदी संस्कृती व अर्हिसा' या पुस्तकावरून स्पष्ट होते. याच प्रकारचे प्रयत्न अनेकांनी केले तर बुद्धधर्म व समाजधर्म यांमधील नाते अधिक चांगल्या रीतीने स्पष्ट करता येईल.

मार्क्सने मनुष्य धर्म निर्माण करतो, धर्म माणसाला निर्माण करीत नाही, धर्म मनुष्याची सामाजिक निर्मिती आहे असे म्हटले आहे. ते बन्याच प्रमाणात सत्य आहे. बहुतेक लोक मनामध्ये वसत असलेल्या नीतीमुळे धर्मचि दुराग्रही विश्वास स्वीकारून यज्ञ, पूजा, व्रतवैकल्ये इत्यादीत गुंग असतात व त्यामुळे ते सामाजिक प्रश्नांकडे दुर्लक्ष करतात व दैनंदिन प्रश्नास तोंड देण्यास आवश्यक असलेली दृष्टी गमावून ब्रसतात. हे सर्व खरे असले तरी धर्म हा व्यक्तीला जीवनाचे सत्य शोधून काढण्यास सहाय्य करणारी प्रक्रिया सुद्धा आहे व जेव्हा मनुष्य यज्ञ, पूजा व्रतवैकल्ये यांचा त्याग करतो व सत्यशोधनास लागतो तेव्हा त्याच्या त्या सत्यशोधनप्रक्रियेस धर्म हे नांव देता येते. म्हणून व्यक्ती व समाज यांत समाजालाच महत्त्व आहे, त्या मानाने व्यक्ती कःपदार्थ आहे असे कोणी समजून नये. व्यक्तीला स्वतःची प्रतिष्ठा असते. निसागच्चि गूढ उकलण्याची किली मनुष्याच्या शुद्ध व्यक्तिमत्वामध्ये आढळते. तृष्णेने निप्पत असणारी व्यक्ती व्यक्तिनिष्ठ असते. अशी व्यक्ती सत्याचा शोध करू शकत नाही.

पण मार्क्सवादाचा स्वीकार करणारे असंख्य लोक जेव्हा धर्म नको. म्हणतात तेव्हा त्याचे एक कारण म्हणजे त्यांची प्रकृतीच (Temperament) अशा प्रकारची असते की त्यांना स्वतःला धर्माची गरज वाटत नाही. व दुसरे असंख्य लोक धर्म का स्वीकारतात ही गोष्ट समजून घेण्याच्या मनःस्थितीत ते नसतात. मनुष्य केवळ भाकरीवर जगत नाही अशी इंग्रजीत म्हण आहे. तिचे रहस्य ते समजू शकत नाहीत. दुसरे असेही काही लोक असतात की जे केवळ मार्क्सच्या वचनावर श्रद्धा ठेऊन धर्माचा विरोध करतात. मार्क्सच्या दृष्टीने राजकीय व सामाजिक परिवर्तने घडून येतात त्याचे मूळ मनुष्याच्या सत्य व न्याय यांच्या संकल्पनेत नसून वस्तूची निर्मिती व वितरण यांच्या आर्थिक पद्धतीमध्ये आहे व फक्त आर्थिक क्रांतीने मनुष्याचे सर्व प्रश्न सुट्टील. मार्क्सच्या वचनावर दृढ विश्वास असल्यामुळे मार्क्सचे अनुयायी जाति-संस्थेचे मूळही केवळ आर्थिक आहे असे मानतात. धर्माचे रहस्य समजून न घेता केवळ धर्मग्रंथावर श्रद्धा ठेवणारे लोक अविचारी होते असे आपण म्हणू शकतो.

त्याचप्रमाणे जीवनाचे योग्य परीक्षण न करता केवळ मार्क्सच्या वचनावर शद्वा ठेऊन वागणारे शद्वालू लोकही अविचारी होत. त्यांच्या बाबतीत मार्क्सवाद हा अफूची गोळी होय असे आपणास म्हणता येते.

काही लोकांच्या बाबतीत असे आढळून येते की त्यांना बुद्धाचे नीतिविचार आकर्षित करतात त्याचप्रमाणे मार्क्सच्या आर्थिक समता स्थापन करणाऱ्या सिद्धांताचीही आवश्यकता पटते. या दोन भिन्न तत्वज्ञानांतील आवश्यक सत्ये घेऊन एक सर्वस्पर्शी योजना निर्माण केल्यास मानवतावादास महत्वाचे योगदान प्राप्त होईल असे वाटते. शिवाय ज्यांना ही दोन्ही तत्वज्ञाने अपुरी किंवा एकांगी आहेत असे वाटते तेही आपापल्या समजुतीप्रमाणे हा एकांगीपणा कसा भरून काढता येईल याचा विचार करून एक स्थिर विचारप्रणाली निर्माण करू इच्छितात. पण मार्क्सवाद व बुद्धाचे तत्वज्ञान या दोन्हीच्या मूलभूत भूमिका लक्षात घेतल्यास या दोन्ही तत्वज्ञानांत समाज स्थितिशील असतो किंवा असावा ही गोष्ट मान्य नाही असे दिसते. मनुष्य हा गतिशील प्राणी आहे. क्रिया व प्रतिक्रिया यांच्याद्वारे त्याचा विकास होत असतो. बुद्धाच्या प्रतीत्यसमुत्पादाच्या सिद्धांतात तसेच मार्क्सच्या विरोधविकासवादातही हा विचार अनुसूत असलेला दिसतो. परंतु दोघांमधील अपूर्णता भरून काढून एक स्थिर विचारप्रणाली निर्माण करण्याच्या नादात आपण समाजाकडे स्थितिशील म्हणून पहात नाहीना हेही पाहिले गेले पाहिजे. कोणत्याही स्थितिशील मानवतावादाची संकल्पना मनाशी बाळगून समाजाने तिच्याशी जुळते घ्यावे हीं कल्पना अयोग्य ठरते.

तात्पर्य, कोणत्याही वेळी समाजात परिवर्तन घडवून आणण्यासाठी व्यक्ती व समाज या दोहोंचेही स्वरूप पाहिजे पाहिजे. आपली मनुष्याची संकल्पना कितपत शुद्ध आहे ह्याचा शोध घेतला पाहिजे. व्यक्तीच्या आंतरिक क्रियाशक्तीचे स्वरूप लक्षात घेतल्याशिवाय निर्माण केलेली समाजरचना व्यक्तीच्या विकासाला सहायक होत नाही. व्यक्तीच्या विचारशक्ती वरवरच्या बाह्य कारणाने निर्माण होत असतील तर व्यक्तीवर दडपण आणून बाह्यतः आर्थिक समता निर्माण करता येईल. व मग मार्क्सवाद किंवा तत्सम कोणताही वाद समाजरचनेसाठी उपयोगी पडू शकेल. पण व्यक्तीत आमूलाग्र परिवर्तन घडवून तिच्यामध्ये प्रेमाचा व सर्जनशीलतेचा विकास घडवून आणणे शक्य असेल तर मग अशा स्वरूपाच्या आंतरिक परिवर्तनास सहायक होईल. अशीच समाजव्यवस्था स्वीकारली पाहिजे.

‘परामर्श’च्या मालकी हक्क, प्रकाशन वगैरेबाबत माहिती

नमुना ४

१. प्रकाशनस्थळ	तत्त्वज्ञान विभाग, पुणे विद्यापीठ,
पुणे ४११००७
२. प्रकाशनाचा नियतकालावधी	वैमासिक
३. मुद्रकाचे नाव, पत्ता
व राष्ट्रीयत्व	डॉ. सुरेन्द्र शिवदास बारंलिंगे
तत्त्वज्ञान विभाग,
पुणे विद्यापीठ,
पुणे ४११००७
भारतीय
४. प्रकाशकाचे नाव, पत्ता
व राष्ट्रीयत्व	डॉ. सुरेन्द्र शिवदास बारंलिंगे
तत्त्वज्ञान विभाग,
पुणे विद्यापीठ,
पुणे ४११००७
भारतीय]
५. संपादकाचे नाव, पत्ता
व राष्ट्रीयत्व	डॉ. सुरेन्द्र शिवदास बारंलिंगे
तत्त्वज्ञान विभाग,
पुणे विद्यापीठ,
पुणे ४११००७
भारतीय
६. नियतकालिकाची मालकी
ज्याच्याकडे आहे त्या व्यक्तीचे / संस्थेचे नाव व पत्ता	तत्त्वज्ञान विभाग;
पुणे विद्यापीठ / पुणे ४११००७

मी, सुरेन्द्र शिवदास बारंलिंगे, याद्वारे प्रकट करतो की वर दिलेली
माहिती खरी आहे.

सुरेन्द्र बारंलिंगे